

Elektron Kitabxana Konsepsiyasının Bəzi Xüsusiyyətləri

Rəna Qasımova

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
depart1@iit.ab.az

Xülasə — Elektron kitabxanaların yaradılması ən müxtəlif informasiyanın istehsalının, saxlanması, təşkilinin və paylaşmasının keyfiyyətə başqa səviyyəsini əks etdirir. Məqalədə elektron kitabxanaların yaradılması və əlçatanlığı probleminə baxılır. Eyni zamanda ənənəvi kitabxanadan elektron kitabxanaya keçid problemləri araşdırılır, milli elektron kitabxanaların əsas vəzifələri, xüsusiyyətləri təhlil olunur və bir sıra tövsiyələr verilir.

Açar sözlər — informasiya texnologiyaları, elektron informasiya, elektron kitabxana, elektron sənəd, elektron kataloq, kitabxana fondları.

I. GİRİŞ

Müasir informasiya cəmiyyətini informasiya resurslarından elektron şəkildə istifadə etmədən təsəvvür etmək mümkün deyil. Elektron formada informasiya mənbəyinə çıxışın təşkili elm və təhsilin informasiya xidmətinin mühüm məsələlərindən biri olmuşdur. İnformasiya texnologiyaları (İT) bəşəriyyətin yığdığı informasiyanın geniş miqyaslı elektron formaya çevrilməsinə və prinsiplə yeni növ, elektron kitabxanalara (EK) aid olan informasiya resurslarının yaradılmasına başlamağa imkan vermişdir.

EK-nın yaradılmasının əsasında olan texnologiyaların reallaşması böyük həcmli verilənlərin idarə edilməsi və onların emalı üçün geniş imkanlar təqdim edir. Yəni, elektron formaya çevrilmiş və ümumi sistemə yığılmış informasiya resursları yeni status əldə edirlər, bu halda müxtəlif informasiyanın (mətn, qrafika, audio, video və s.) istehsalı, saxlanması, emalı, təşkili və paylaşmasının keyfiyyətə başqa səviyyəsi reallaşır ki, bu da informasiyanın daha geniş paylaşılması və səmərəli istifadəsini təmin edir.

Müasir İT-dən istifadə kitabxananın cəmiyyətdəki vəziyyətini dəyişir, onun funksiya və vəzifələrini genişləndirir və mürəkkəbləşdirir. Hazırda məhz EK ölkədə yeni informasiya infrastrukturunun yaradılması üçün əsasdır, çünki daha davamlı sosial institutlar kimi elektron informasiya fəzasının mədəni və elmi seqmentinin sosiallaşdırılması məsuliyyətini öz üzərinə götürməyə qabildir [1].

II. ELEKTRON KİTABXANALARIN YARADILMASI PROBLEMLƏRİ

Bu gün EK-nın və uyğun informasiya infrastrukturalarının yaradılması bütün dünya üzrə geniş inkişaf edir. EK-nın yaradılması və istifadəsi elektron informasiyanın yığılması, saxlanması, qeydiyyatı və strukturlaşdırılması vasitəsilə reallaşır. Yəni, elektron kitabxana vasitəsilə bütün informasiya

fəzasında naviqasiyanın təşkili, ona istənilən sayda istifadəçilərin telekommunikasiya şəbəkələrinin köməyi ilə səmərəli əlçatanlığının təminatı mümkün olur. Ümumiləşdirilmiş şəkildə belə yanaşmaları bu gün *elektron kitabxanaların* yaradılması kimi təqdim edirlər. Çap daşıyıcılarında informasiya xidmətinin əvəzinə istifadəçilərin məhdudiyətsiz sayda tiraj edilən və istifadəçi yerindən və mürciət vaxtından asılı olmayaraq qlobal kompüter şəbəkəsi üzrə operativ əlçatan olan müxtəlif informasiyanın elektron təsvirinə əsaslanan təminatı gəlir [2,3].

EK heç də nə ənənəvi, nə də kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılması texnologiyalarına alternativ deyildir. Kitabxana üçün EK istiqamətinin inkişafı hər şeydən əvvəl öz kolleksiyasının bir hissəsini elektron şəkildə skanlaşdırılması və formalaşdırılması, onun təşkili, lokal və məsafəli istifadəçilərə xidmət edilməsidir. Heç bir EK elektron kataloqu, sənədlərin qaytarılması, verilməsi, qeydiyyatı və axtarışı avtomatlaşdırılmış texnologiyalarını və bu texnologiyaların digər komponentlərini əvəz edə bilməz. EK kitabxanaların istifadəçilərinə təklif edilən xidmətlər spektrini genişləndirmək və sənədlərin çatdırılması xidmətlərinə yeni servis təqdim etmək üçündür. Araşdırmalar göstərir ki, EK-nın uğurlu işi üçün aşağıdakı problemləri həll etmək lazımdır [4]:

- **Texnoloji** – elektron sənədlərin təsviri məsələləri (təsvir qaydaları, bibliografik yazılar formatına tamamlamalar, elektron sənədlərə unikal identifikatorların verilməsi üzrə qərarların müəyyən edilməsi); digər təşkilatların serverlərində yaradılan və saxlanılan elektron nəşrlərin kitabxanalarda qeydiyyata götürülməsi; EK fondunun uzun müddətli saxlanması təşkili;

- **Texniki** – ənənəvi nəşrlərin elektron formaya köçürülməsi metodikası; nəşriyyatların orijinal maketlərinin EK-da qəbul edilən formata köçürülməsi üsulları; EK fondlarına sanksiyalaşdırılmamış əlçatanlığın dəf edilməsi vasitələri; elektron sənədlərin saxlanması texnologiyası; elektron sənədlərə əlçatma hüququna görə ödəmənin nəzarət vasitələrinin işlənməsi;

- **Hüquqi** – elektron sənədlərə müəllif hüquqlarının şamil edilməsi; xarici istifadəçilərin elektron sənədlərə əlçatanlığı şəraitində milli hüquqi aktların tətbiqi xüsusiyyətləri və s.

EK ənənəvi kitabxanalar kimi *universal* və *xüsusişəkil* ola bilərlər. Lakin əgər ənənəvi kitabxanada xüsusişəkil yalnız ədəbiyyatın seçilməsi ilə müəyyən edilirsə, elektronda həm də saxlanma obyektləri ilə bu və ya digər manipulyasiyaları həyata keçirməyə imkan verən əlavə

proqram vasitələri yığılımı ilə müəyyən edilir. İstənilən kitabxana həтта fraqmentli elektron ola bilər, yəni bu zaman fondun bir hissəsi rəqəmləşdirilir [5].

Elektron kitabxana ikisəviyyəli, elektron kataloqdan və kitabların mətnlərinin elektron variantından ibarət ola bilər. Elektron kitabxana texniki olaraq lokal şəbəkədə birləşmiş, şəbəkə əməliyyat sistemi ilə idarə edilən müxtəlif konfigurasiyalı fərdi kompüterlərdə reallaşdırılır. Nəşriyyatdan alınmış maşınoxunaqlı (xüsusi aparatlar vasitəsilə oxunan nəşrlər) şəkində olan kitabların mətni operator-korrektorlar tərəfindən yoxlanılır və onların oxucular tərəfindən sonrakı istifadəsi üçün çap nəşri ilə müqayisə edilir. Kitabların yoxlanılmış elektron mətnləri arxivləşdirilir və elektron kitabxanaya daxil edilir. Elektron kitabxananın layihələndirilməsi zamanı, xüsusən də çoxdillə nəşrlər, bircə mətn və qrafik informasiyaları olan nəşrlər olduqda informasiyanın saxlama və təqdimat formatları problemi yaranır. Tədqiqatlar göstərir ki, hazırda bütün EK aşağıdakılar əsasında yaradılır [6,7]:

- Məqsədyönlü və ya sifariş üzrə rəqəmsallaşdırma;
- Ənənəvi və elektron mühitdə yayılmaq üçün hazırlanan nəşrlərin kompüter hazırlığı;
- Yalnız elektron mühitdə işləmək üçün texnologiyalar və s.

Bütün bunlar elektron resursların hazırlanması və ənənəvi resursların elektron mühitə köçürülməsi texnologiyalarıdır. Bu yanaşmalar kitabxana funksiyasının yerinə yetirilməsinə yönəlmişlər.

III. ELEKTRON KİTABXANANIN SƏMƏRƏLİLİYİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

Bu gün mövcud olan kitabxanalar nəinki ənənəvi informasiya resursları ilə, həm də rəqəmsal informasiya (şəbəkə və qeyri-şəbəkə) ilə işləyə bilərlər. Kitabxanaların əksəri öz veb-serverlərinə malikdirlər, çoxu unikal rəqəm kolleksiyaları yaratmaqla məşğuldurlar. Kitabxanalarda məxsusi elektron resursların yaradılması üzrə istiqamətin güclü inkişafına baxmayaraq, onlar mərkəz kimi qalırlar, onların əsas funksiyası səmərəli və vaxtında istifadə üçün insanların informasiyaya çıxışını təmin etməkdir [8].

Forma və məzmununa görə müxtəlif elektron resursların kəmiyyət artımını bu gün hər hansı asılılıqla müəyyən etmək mümkün deyildir. Bundan başqa, elektron resurslar birləşmələrindən reallaşma formalarına və yayılma resurslarına görə güclü fərqlənirlər. Məhz kitabxanalar onların pərakəndəliyini dəf etməli, elektron resurslara unifikasiyalı çıxışın olmaması problemini həll etməli, onların etibarlılığı və aktuallığının qiymətləndirilməsini aparmalıdır, bu da informasiya xidməti keyfiyyətinin radikal yüksəlməsinə imkan verir. Mütəxəssislər bilavasitə EK-nın səmərəliyini xarakterizə edən xüsusiyyətlərə aşağıdakıları daxil edirlər [9]:

- Kitab fondunun saxlanması, maşınoxunaqlı surətlərin istifadəsi sənədlərin əslinin vəziyyətinin pisləşməsinin qarşısını almaqla əsas kitabxana problemini həll edir;

- Kitabxana istifadəçilərinin informasiya sorğuları tam ödənilir, istifadəçi vaxtdan və olduğu yerdən asılı olmayaraq informasiya alır;

- Lazımı sənəd və verilənlərin istifadəçilərə təqdimatının operativliyi əhəmiyyətli artır. İstifadəçilərin əksəriyyəti üçün elektron forma tələb olunan sənədin yeganə almaq imkanındır;

- Ənənəvi olmayan daşıyıcılarda informasiya təqdim edən kitabxananın yeni imici formalaşır, kitabxana işinin əhəmiyyəti yüksəlir;

- Oxucuların, həm də kitabxana əməkdaşlarının informasiya mədəniyyəti və kompüter savadlılığının səviyyəsi yüksəlir, bu isə təkcə tətbiqi əhəmiyyət deyil, həm də geniş əhəmiyyət daşıyır, çünki yüksək informasiya mədəniyyətli insan daim dəyişən dünyada daha asan səmtlənir, yenilik və dəyişikliklərdən çəkinmir;

- Mətn, audio və video informasiya təqdim edən multimedia kompüterləri materialı yaxşı qavramağa imkan verir, belə ki, informasiya kompleks, bir neçə hissiyyət orqanları ilə eyni zamanda qəbul olunur və s.

IV. MİLLİ ELEKTRON KİTABXANALARIN ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ

Cəmiyyət dünya mədəni irsinin qorunmasında gələcək nəsillər qarşısında məsuliyyət daşıyır. Bu, bizə gəlib çatan sənədlərin daim qiymətinin başa düşüldüyünü, həmçinin dünyada iqtisadi və siyasi qeyri-sabitliyin nəticəsində onların məhv olma təhlükəsinin artdığı, ekoloji şəraitin, təbii fəlakətlərin, texnogen qəzaların və sadəcə olaraq onlara qarşı həssas davranışın kəskin pisləşdiyi indiki zamanda daha aktualdır. Dünya kitabxanalarında milyarddan çox müxtəlif sənədlər məsələn, əlyazmalar, çap, audiovizual, elektron və s. toplanmışdır ki, onların fiziki vəziyyəti böyük həyəcana səbəb olur [10, 11].

Milli elektron kitabxanalar (MEK) milli elektron irsin toplanmasına, emalına, saxlanmasına və istifadəçilərin təqdiminə yönəlmişdir. Burada resurslar həm rəqəm surətində, həm də elektron mənbəli sənədlər formasında toplanır. Tədqiqatlar göstərir ki, hər bir ölkədə EK-nın formalaşdırılması prosesi davamlı xarakter alır və bu amil elektron sənədlərin milli kitabxana-informasiya fondunun formalaşdırılması üçün real əsas yaradır. Hazırda İnternetin müxtəlif dilli seqmentlərində böyük həcmli EK mövcuddur və bu rəqəm verilənlər bankına qəzetlər, jurnallar, analitik hesabatlar da daxil edilir. Qərbdə MEK-ə oxşar ictimai informasiya sistemləri çoxdan mövcuddur və fəal istifadə olunur. Belə böyük miqyaslı layihələrdən biri Vatikan kitabxanası xəzinələrinin rəqəm formasına çevrilməsidir (burada 8 min ilk çapdan çıxmış kitab, 150 min manuskript, 1 qravür, 300 min pul və s. saxlanılır) [12-14].

Mütəxəssislər MEK-i inteqrasiyalı, paylanmış avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya kompleksinin işlənməsi və tətbiqi kimi əsas məsələnin həllinə yönəldiyini qeyd edirlər. Bu bütün kateqoriyalı istifadəçilərə kitabxanaların və başqa fond saxlancların elektron resurslarını kumulyasiya etməklə rəqəm sənədlərin həyat tsiklinin dəstəklənməsini təmin edir və aşağıdakıları nəzərdə tutur [15,16]:

- elektron sənədlərin milli fondunun yaradılması, yığılması və uzun müddətli saxlanmasının təmini;

ƏDƏBİYYAT

• MEK fondunun bütün hissələrinə vahid sorğu və axtarış aparatının yaradılması, bu onun məzmununu açıq və son istifadəçiyə çoxaspektli axtarış aparmağa və ya naviqasiya vasitələrindən istifadə etməyə imkan verir;

• istifadəçilərə elektron sənədlərə çıxışın təmini;

• MEK-in fəaliyyəti, onun resursları və servisləri, həmçinin onların istifadə qaydaları və şərtləri haqqında operativ informasiya sisteminin işlənməsi və s.

Qarşıya qoyulan vəzifələr aşağıdakı əsas funksiyaların yerinə yetirilməsi ilə əldə edilir:

• istifadəçilərin müxtəlif kateqoriyalarının bütün bilik sahələri üzrə informasiya tələbatının təmin olunması zərurətinə yönələn *informasiya*;

• ölkə tarixi və mədəniyyətinə aid kitabların, manuskriptlərin və digər sənədlərin populyarlaşdırılması hesabına *maarifləndirmə*;

• yüksək hazırlıq səviyyəli elmi işçilər və mütəxəssislər tərəfindən mövzunun (predmetin) dərin öyrənilməsinə yönələn *elmi-tədqiqat*;

• *maarifləndirici*, burada nəinki tədris materialının, həm də nüfuzlu monoqrafiyalar şəklində zəruri əlavə ədəbiyyatın təqdimatı yolu ilə həm formal, həm də qeyri-formal tədrisin dəstəklənməsi həyata keçirilir.

Bu gün həm virtual, həm də fiziki məkanda kitabxanaların təhlükəsizliyi də ən aktual məsələlərdən biridir. Mütəxəssislərin fikrincə kitabxananın təhlükəsizliyi bir tərəfdən onun konkret maddi obyekt kimi, digər tərəfdən sosial institut, yəni cəmiyyətin sosial infrastrukturunun bir obyektini qorunmasını nəzərdə tutur. Geniş mənada kitabxananın təhlükəsizliyi kitabxanayı yaradan bütün elementlərin qorunmasıdır. Hazırda kitabxana fondlarının mühafizəsi problemləri bütün ölkələrin kitabxana mütəxəssisləri tərəfindən də həll edilir. Hələ XIX əsrdə ABŞ, Böyük Britaniya, İtaliya, Fransa, İsveç, Almaniya və Hindistanda sənədlərin konservasiyasının müxtəlif metodları işlənib hazırlanmışdı. Onların bəziləri hələ də istifadə edilməkdədir [17–19].

NƏTİCƏ

Bu gün demək olar ki, əksər kitabxanalar elektron informasiyanın yığılımı ilə məşğul olurlar. Zaman EK-nın nə qədər faydalı olmasını göstərir. Artıq əksər ölkələrdə kitabxanaların dəstəklənməsi mühiti işlənilir, daha qiymətli və ictimai əhəmiyyətli informasiya tutan elektron kolleksiyalar və fondlar yaradılaraq elektron kitabxana resurslarının (EKR) tərkibinə daxil edilir. EKR işini təmin edən təşkilatı və texnoloji infrastruktur yaradılır, idarələrarası, regional proqram və layihələrin əlaqələndirilməsi təmin edilir. EKR-də informasiyanın yaradıcısı, sahibi və istehlakçısı kimi iştirak edən bütün kateqoriya şəxs və təşkilatların qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən normativ-hüquqi sənədlər işlənilir.

[1] Н.Б. Голубенко, Информационные технологии в библиотечном деле. Издательство Ростов на Дону: Феникс, 2012, 287 с.

[2] Дж. Робб “Почитаем цифровые книги,” Мир ПК. 1999, № 2, с. 36-37.

[3] Э. Морган “Электронные книги, библиотеки и право собственности,” Науч. и техн. б-ки. 2001, № 8, с. 27-35.

[4] О.Н. Могиленко “Технология создания электронной библиотеки,” Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Тр. конф., Судак, 8-16 июня 2002 г, М., 2002, Т. 1, с. 231-234.

[5] Армс Вильям. Электронные библиотеки, учеб. пособие для обучения в вузах по курсам «Информатика» и «Информационные системы», пер. с англ. Арнаутова С. А. (Люберцы): ПИК ВИНТИ, 2001, 274 с.

[6] Мэррей Р. Компоненты цифровой библиотеки и их взаимодействие // Науч. и техн. б-ки. 2000, № 6, с. 56-68.

[7] Степанов В. К. Библиотеки реальные и виртуальные в эру цифровых коммуникаций // Науч. и техн. б-ки. 2001, № 1, с. 71-75.

[8] John Impagliazzo, Lillian (Boots) Cassel, John A.N. Lee. ICT and digital libraries Proceedings of the 7th annual conference on Innovation and technology in computer science education (ITiCSE '02), NY, USA, 2002, p. 237.

[9] Clifford Lynch, Charles Henry, Sarah Pritchard, Betsy L. Humphreys, Brian Schottlaender. Library leaders on digital libraries and the future of the research library: a panel discussion, Proceedings of the 4th ACM/IEEE-CS joint conference on Digital libraries (JCDL '04), NY, USA, 2004, p. 314.

[10] Лихоманов А.В. Политика управления библиотекой в аспекте обеспечения безопасности // Теория и практика сохранения книг в библиотеке: Сб. науч. тр. / Гос. публ. б-ка им. Салтыкова-Щедрина, 1999, № 19, с. 34-37.

[11] Столяров Ю.Н. Защита библиотечного фонда: учеб. пособие.- М.: Фаир-Пресс, 2006, 504 с.

[12] Arms W.Y. Digital Libraries. Cambridge (Massachusetts); London (England): Publisher:The MIT Press, 2000, 287 p.

[13] Oppenheim, Ch. Smithson, D. What is the hybrid library? // Journal of Information science, 1999, vol. 25, № 2, p. 97 -112.

[14] Лозович Н. А., Орловская С. Л. Электронные библиотеки в информационном пространстве (Методические рекомендации). Крымское республиканское учреждение «Универсальная научная библиотека им. И. Я. Франко», Симферополь, 2013, 68 с. <http://franko.nethouse.ru/static/doc/0000/0000/0161/161836.1k32jbl3i1.pdf>

[15] Шрайберг Я.Л. Библиотеки в условиях правовой и технологической эволюции процессов общественного развития /Ежегод. докл. конф. «Крым», г. 2008, Судак, Москва, с. 55-56.

[16] Бриндли Линн. Сем подходов к успеху: опыт и рекомендации Британской библиотеки. Пер. с англ. А.И. Земскова. Науч. и техн. б-ки, 2009, № 2, с. 60-76.

[17] Хələfova S.A. Kitabxana fondlarının mühafizəsi üzrə xarici proqramlar // Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: Elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal, 2012, № 1.(30), səh. 34-43. www.anl.az/down/meqale/kitabxanasunasliq-bibliografiya/1_2012/k&b_2012_30-5.pdf

[18] Багрова И. Ю. Репозитарное хранение библиотечных фондов // Библиотековедение, 2001, № 2, с. 19-25.

[19] Багрова И. Ю. Новое в работе национальных библиотек зарубежных стран: строительство и реконструкция зданий // Библиотековедение, 2008, № 6, с. 100-102.